

Türk Düşüncesinde “Mani-i Terakki” Meselesi

Necmettin Doğan*

Özet:

İlerlemeye engel oluşturan unsurlar meselesi, özellikle Ernest Renan’ın bu konuda dile getirdiği iddiaların da etkisiyle 19. yüzyılın son çeyreğinde tüm İslâm coğrafyasında gündemi işgal etmişti. İlerleme ve İslâm arasında Oryantalist bir çerçevede kurulan ilişki, 20. yüzyılda sosyal bilimlerde de farklı teorik anlayışlar içerisinde kendisine yer buldu. İlerlemeye engel olan hususları bulmak sadece devleti kurtarmanın hal çarelerini aramış olan Osmanlı aydınına has eski bir mesele olmakla kalmamış, bir çok modern Türk entelektüel ve akademisyen de aynı konuda çeşitli mülâhazalarda bulunmuştur. İlerleme ve gelişme meselesi hala tüketilmiş değildir ve bu konuda ortaya konacak özgün teorik yaklaşımlara olan ihtiyaç da devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Düşüncesi, Sosyoloji, İslam, İlerleme

Abstract

On the question of ‘Obstacles to Progress’ in Turkish Thought

The question of the impediments to development and progress occupied the intellectual agenda of Islamic world beginning in the last quarter of the 19th century, especially after the arguments of Ernest Renan. The relationship established in an orientalist manner between Islam and progress continued to influence different theoretical frameworks in social sciences. In other words, exploring the reasons that impede progress not only occupied the minds of Ottoman intellectuals but also those of modern Turkish intellectuals and scholars. The question of development and progress is a topic that has not been concluded yet and there is a need for creative theoretical approaches to discuss these topics.

Key Words: Turkish Thought, Sociology, Islam, Progress

* Yrd. Doç.Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

Giriş

Türk düşüncesini son iki yüzyılda en çok meşgul eden mesele eski deyişle “terakki etmenin hal çarelerini” bulmak oldu. Bu bağlamda ortaya çıkan tartışmalar Cumhuriyet döneminde de devam etti. 1960’lı yıllarda dönemin entelektüelleri daha çok sol kavramlar üzerinden aynı konuyu yoğun bir biçimde tartıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında modernleşme teorilerinin etkisiyle bu konu daha enternasyonal bir karakter kazandı; bundan Türk akademisyası da payını aldı. Yakın bir geçmişte basın ve yayın organlarında gündeme getirilen “Kalvinist Müslüman İşadamları” ve “İslam ve İlerleme” tartışmalarını göz önüne aldığımızda, üzeri biraz küllenmiş olsa da bu meselenin Türk entelektüeli nezdinde önemini hala koruduğunu söyleyebiliriz. Bu sebepten dolayı Türk düşünce tarihinde “mani-i terakki” meselesine dair serdedilen görüşleri değerlendirmek anlamlı bir iş haline gelmektedir. Bu makalede “İlermeye engel hususlar” meselesinin Türk düşünce tarihindeki yerini betimleyerek, bu tartışmanın daha çok oryantalist yaklaşımlar tarafından şekillendirildiğini ileri süreceğim.

Osmanlı Düşüncesinde İlerleme

Osmanlı İmparatorluğu’nda terakki meselesiyle ilgili tartışmaların arkasında, sonraki tartışmalara da şeklini veren devleti kurtarmak meselesi vardır. Bu dönemden itibaren Batı, “idare-i umur-i mülkiye ve askeriyenin” iyileştirilmesi için bir örnek teşkil etmiştir. Bu sebeple daha Lale Devri’nde Osmanlılar batılılar ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bu dönemde “İbrahim Paşanın nüfuzu nazarı ve tedabiri siyasiyesi tesiriyle Paris ve Viyana’ya gönderilen sefirler vatanlarına avdetlerinde Avrupa medeniyetinin asarını tamime çalışmışlar, sefirlerle düşüp kalkmışlardır” (Kara1,1999:15). 18. yüzyılda kaleme alınan çeşitli seferatnameler ve seyahatnamelerde de öne çıkan husus askeri konulardır. Ebubekir Ratif Efendi’nin seyahatnamesinde geçen “Avrupa devletlerinin mecmu’unda cenk için mahsus mektepler vardır(...)Ol mekteplerde san’at ve ilm ü ma’rifet gibi harbe müteallik her ne kadar ilm ü fen ve marifet ve san’atlar var ise anı talim ederler” (Hanioglu, 1989:10) cümleleri, bir Osmanlı devlet adamının meseleye bakış açısını çok iyi özetlemektedir. Hanioglu’nun çok başarılı bir şekilde aktardığı gibi Osmanlı devlet adamları zamanla Batı ilmine ve fennine hayranlık duymaya başlamışlar, söz konusu gelişimin ona karşı çıkanları yıkacak bir olgu olduğunu anlamışlar ve kendi yapılarının ve düşünce sistemlerinin Batı sistemi karşısında son derece zayıf olduğunu kabul etmişlerdir. Nitekim “ehl-i İslamın kefereye taklidi yakışmaz denür ise şeklinde başlayan ifadeler, daha sonra zorunluluk nedeniyle Batıya yönelmenin gerekeceği şeklinde sözlerle sona ermekte”(...) üstünlüğün nedeni de “ulum ve funun” olarak belirlenmektedir.(Hanioglu, 1989:14-16). Fakat 1840’lı yıllarda bile hala, Osmanlıların Batı karşısında aldıkları mağlubiyetlerin sebebinin batılıların

üstünlüğünden yahut Osmanlı insanın eksikliğinden kaynaklanmadığı özellikle vurgulanmaktadır.

Herkesin bildiği ve bu aciz-i bi-idrakin fehm edebildiği üzere, Avrupa vilayetlerinin bu vechile muntazam olması ve onlarda her türlü emti'a ve tuhefanın husule gelmesi, Frengistan'ın havası itidal üzere olup da, arazisinin münbit ve mahsuldar olmasından icab etmeyip, bu Avrupa kıt'asında İtalya ülkesinden başkasının ne havasında letafet ve ne de hakinde bereket olup, yalnız fünün ve marifet kuvvetiyle meydan almış olmalarıyla, şimdi bu beyan olunan, yani ibtida-yı zuhuru canib-i İslamiyandan olmasıyla irs-i sahihimiz olan ilim ve kemal eğer kemafi's-sabık memalik-i İslamiyye ahalisine ta'mim olsa, o halde, çünkü bilad-ı İslamiyyenin mevru'ı rub'ı meskununun en güzide mahalli oluş ve be-tahsis Cenab-ı Hakkın mahsa ümmetliğiyle mühabî olduğumuz Habib-i Ekrem'i hürmetine hava ve hakimize ihsan buyurduğu feyz ve bereket cihetiyle bilcümle aramız münbit ve mahsuldar ve ahali ve halkımız zaten fitraten erbab-ı zeka ve ferasetten bulunduğu nümûdar olmakla bu surette Avrupalıların katı çok zaman ve emek ile vücuda getirdikleri her türlü nizam ve sanayi pek az vakit içinde milletimize dahi münteşir olup...(Kapla-Enginun-Emil, 1974:83).

18. yüzyıl boyunca askeri alanda yapılan yenilikler istenilen neticeyi vermeyince, ıslahat meselesi daha farklı boyutlar kazanacaktır. Tanzimat Fermanı "usul-i atıkayı" bütün bütün "tağyir ve tecdid" etmekten bahsederken, bir sonraki kuşağın temsilcisi Fuat Paşa (1815-1869) herhangi bir devletin artık Avrupa'da varlığını sürdürebilmesi için gerekli ve zorunlu olan siyasi ve idari kurumları İslamîlığın güvenliği için bir an önce benimsemekten ve geçmişle ilişkiyi kesmekten dem vurur. Bu söylemin arka planında ise "devlet-i Aliyye'ye bir hal olursa, din ve milletimiz tamamen sahipsiz kalır ve birliği berbat olur" korkusu ile "ihtiyacat-ı zamanıyeyi" takip etmek luzumu vardır. Bu aşamada kanun ve nizam ile terakki arasında birebir ilişki kurulması önemli bir zihinsel değişim olarak kabul edilmelidir. Sadık Rıfat Paşa'ya göre (1807-1858) "Avrupa'nın şimdiki sivilizasyonu uyarınca ilerlemek herkesin can ve mal ve ırz ve itibarı hakkında emniyet-i kamilesinin istihsaline, yani hukuk-ı lazıme-i hürriyetin gerektiği gibi uygulanmasına bağlıdır." (Çetinsaya, 2001: 55-61). Islahat Fermanı yukarıdaki cümlelerin bir şekilde tecessüm etmesiydi. Nitekim Cevdet Paşa bu konuda "elhasıl bir Islahat Fermanı'nın tanzimi icab-ı hal ve zamaneden olup bunu Reşid Paşa ve sair erbab-ı politika tasdik etmekte oldukları halde bazı mevadd-ı mündericesinin ta'dili mümkün iken vükelay-i hazira Avrupalılara hoş görünmek için bol doğradılar ve tedricen vakt-u zaman ile yapılacak şeyleri def'aten ilan ettiler" (Cevdet Paşa, 1991: 74). diyerek yapılan reformların arka planına işaret etmekte, aynı zamanda reformlara karşı alttan alta bir tepkinin oluştuğunun da altını çizmektedir. 1859 yılında patlak veren Kuleli Vak'ası Fuad ve Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni yıkmaya çalışan büyük güçlerle işbirliği yaptıklarına inanan ulema ve askerlerin bir tepkisiydi (Mardin, 1996: 26). Söz konusu arka plan bir sonraki kuşağın *zeitgeist*'i hakkında bir fikir verdiği gibi, ucu bugüne kadar uzanan siyasi ve düşünsel geleneklere de işaret etmektedir.

Yeni Osmanlılar hareketi de, Kuleli Vak'asına önderlik edenlerle benzer motivasyonlarla, memleketin sorunlarını çözmekte yetersiz kalan ve giderek Avrupa'luların etkisinde kalan Bab-ı Ali'ye karşı bir söylemle ortaya çıkmıştı (Petrosjan, 1969: 99). Yeni Osmanlılar'ın meşruti idareyi İslami prensiplerle desteklemelerinin de muhtemelen Tanzimat reformlarına karşı ortaya çıkan tepkilerle yakından alakası vardı. Batı'da İslam ve ilerleme ile ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar, Osmanlılar arasında da yankı bulmaya başlayınca, Yeni Osmanlılar bu konuda daha somut ve savunmacı bir tavır geliştirdiler. Renan'ın İslam'ın ilerlemeye engel bir din olduğu iddiası ve bu iddianın Osmanlı entelektüel ortamında yarattığı tartışma iyi bilinmektedir. Namık Kemal'in "Renan Müdafaaamesi" İslam'ın ve Osmanlıların nasıl da ilerlemeye açık olduklarını ıspata matuf olarak yayınlanan ilk eserlerdendir. Namık Kemal, Renan'ın "İslamiyet ve Maarif" isimli hitabına bir cevap vermek üzere kaleme aldığı risalesinde, yanında Renan'ın iddiasını çürütecek kadar kitap olmadığından dolayı, Renan'ı kendi kitabından yola çıkarak çürütmeye çalışacağını söyler ve Renan'ın düşüncelerini anlamak için onun yaşamını kısaca gözden geçirmek gerektiğini ifade eder (Namık Kemal, 1326: 2).¹ Bununla Renan'ın genel olarak dinlere karşı ön yargılı olduğunu göstermek arzusunadır. Zira Renan'ın Hristiyanlığa bakışı, Namık Kemal'e göre ortaçağ Avrupa'sında sık sık söz konusu olan baskıcılıkla alakalıdır (N. Kemal, 1326:4). Namık Kemal daha sonra tarihte müslümanlar tarafından ortaya konan felsefi, bilimsel ve edebi başarılarından örnekler vermiştir. Bu meselenin uluslararası bir ilgiye mazhar olduğunu göstermesi bakımından zikredilmeye değer bir başka polemik de bir Alman yazar olan, Hans Barth tarafından kaleme alınmıştır. Barth da batılıların İslam konusundaki cahilliklerine vurgu yapıp, tarihte Türklerin ve müslümanların ortaya koydukları bilimsel ve edebi başarıların altını çizerek, Kuran'ın ve Türklüğün terakkiye muktedir olduğunu iddia ederken, (Barth, 1898: 254). Ziya Paşa bu tartışmayı Terkib-i Bend'inde aşağıdaki dizeleri ile şiirselleştirmiştir.

İslam imiş devlete pabend-i terakki
Evvel yoğ idi işbu rivayet yeni çıktı (Ziya Paşa, 1999)

Mezkur tartışma II. Meşrutiyet döneminde daha ateşli bir hal alarak, batıcılar, milliyetçiler ve islamcılar arasındaki en önemli tartışma konularından biri olarak temayüz etti. Batıcılığın en aşırı temsilcisi olan Abdullah Cevdet terakki edememeyi doğulu düşünüş biçimi ve yozlaşmış geleneklerle açıklamıştı. Ona göre bizi geride bırakan, bırakmaya devam edecek, gelecekte de bırakacak olan güç dünya işlerini hükmü altına alan din-devlet bileşimi sistemidir (Berkes, 2003: 412). Abdullah Cevdet çeşitli dergilerde yazdığı makalelerde de dinin modernleşmenin ve toplumsal ilerlemenin önünde en büyük engel olduğunu vurgulamış, bu sebepten dolayı da dinin bilime uygun hale getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu akımın önemli

¹ Ayrıca Ahmet Mithat Efendi'nin de benzer bir reddiye yazdığını hatırlatalım. Ahmet Mithat, Müdafaa: Hristiyanlığın Mazisi, Hali, İstikbal-Fransa Müellifin-i Meşhuresinden Chateaubriand'a Reddiye Olmak Üzere Kaleme Alınmıştır, İstanbul, 1302 (1884).

temsilcilerinden biri olan Kılıçzade Hakkı da yazdığı kısa öykülerde söylemini, geleneksel değerlerin temsilcisi olan ulema ve modern değerlerin mümessili tıp öğrencileri arasındaki gericilik-ilericilik dikotomisi içerisinde kodlamıştı (Hanioglu, 1997: 136-147). İslamcılar bu iddiaları sert bir şekilde eleştirmişlerdi fakat, bir taraftanda bu iddiaların etkisinde kalarak İslam'ın ilerlemeye engel olmadığını göstermeye çalışıyorlardı. Bereketzade, Manastırlı, Mehmet Akif ve Ahmed Naim gibi İslamcılar, geliştirdikleri reformist anlayışı biraz da yukarıdaki tartışmaların etkisinde kalarak inşa etmişlerdi. (Debus: 1991: 108). Siyasi olarak Batı kurumlarına karşı çıkanlar olduğu gibi (Said Halim Paşa, 2003), pragmatik olarak Batılı düşünce ve teknolojiyi transfer etmek için eklektisizmi benimseyenler de vardı.(Hilmi, 1913). Fakat hemen hepsi İslam'ın terakkiye müsait olduğu konusunda oldukça ısrarcıydılar ve bu bağlamda İslam'ın ilk dönemlerinden bolca örnekler veriyorlardı. İslam mecmuasında da bir çok milliyetçi aydın, İslam'ın terakkiye engel olmadığını vurguluyordu. İslam'ın asli şeklini yeniden kazanması, İslam'da mündemiç olan terakkiye müsait unsurların önünün açılması için hurafelerden ve istibdattan kurtulmak gerektiği vurgulanıyordu. Milliyetçi aydınlar tarafından Türklüğün keşfedilmesi de gelişmenin yollarından biri olarak gösterilmekteydi (Arai, 2001: 192-193). Özellikle Rusya'dan gelen milliyetçi aydınların görüşleri, Türk milliyetçileri üzerinde etkili oluyordu. İkinci meşrutiyet döneminin nev-i şahsına münhasır isimlerinden biri olan Prens Sabahaddin ise problemi “teşekkülü ictimaimizde” görüyordu. Ona göre toplumun ilerlemesindeki engel din değil, cemaatçi olan toplum yapısıydı. Mevcut toplum yapısı eğitim ile ferdiyetçi ve şahsi teşebbüse açık hale getirilmeliydi (Sabahaddin Bey, 1334: 27-28).

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte mesele daha farklı boyutlar kazandı. Muhafazakar kesim içerisinde, İkinci Meşrutiyet Devri'nde İslamcı ve Türkçüler tarafından dile getirilmiş düşünceler tekrar dolaşıma sokuldu. Fakat akademik düzeyde yapılan tartışmalar farklı boyutlar kazanmaya başladı. Oryantalistlerin İslam ve ilerleme konusunda ileri sürdükleri düşünceler, hem Yeni Osmanlılar hem de İkinci Meşrutiyet Dönemi İslamcılar tarafından reddedilmişti. Fakat oryantalistlerin açtığı tartışmalar, Osmanlı entelektüelinin gündemini de belirler hale gelmişti. Cumhuriyet döneminde, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında oryantalizm, İslam ve ilerleme mevzusunda daha çarpıcı bir rol oynamaya başladı. ABD'nin 1945 sonrasında dünyada egemen güç olarak temayüz etmesi, sosyal bilimlerde yeni bir takım teorik arayışların manivelası oldu. 1950-60 arasında, Batı dışı toplumları çözümlemek üzere geliştirilen, aralarında bir takım farklılıklar da bulunan modernleşme kuramları, ağırlıklı olarak sosyolojik geleneğe dayanmakta ve büyük oranda klasik sosyolojinin yeniden yorumlanmasından neşet etmekteydi. Farklı sosyal bilim disiplinlerinden faydalanılarak teşkil edilen söz konusu kuramlar, Saint Simon, Comte, Weber, Marx, Tönnies ve Durkheim'in Batı toplumlarının gelişimini değerlendirirken ileri sürdükleri ilerleme ve aşama tahayyülünü tevarüs etmiştir (Coşkun, 1989: 289-304. Ayrıca Harrison, 1993:3). Oryantalizm artık sadece İslam hakkındaki geleneksel çalışmalara hakim olan bir paradigma değil, aynı zamanda Weberci ve Marksist yaklaşımları da etkileyen dayatmacı bir yaklaşım haline

gelmişti. İslam'ın toplumsal yapısının incelenmesi açısından oryantalizm bir kaç basit önermeye dayanmaktaydı. Birincisi, dinamik hristiyan toplumlar ile yerinde sayan müslüman toplumlar arasındaki farklılığı vurgulayan ve İslam toplumlarına teşmil edilen durağan tarih anlayışıdır. İkincisi ise Müslüman toplumların durağanlaşmasının sebepleri arasında, özel mülkiyetin olmaması, genel bir köleleğin varlığı ve despotik yönetimlerin zikredilmesidir (Turner, 1991: 16-18). Söz konusu oryantalist kuramsal öncüller, Batı dışı toplumların modernleşmelerinin önündeki engelleri araştıran modernleşme kuramlarına ve bu kuramların etkisiyle yapılan tartışmalara tesir etmiştir. Bu etkiden Türk düşünürleri ve akademisyenleri de payını almıştır (Sezer, 1990). Özellikle İslam ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar söz konusu tartışmalardan ziyadesiyle etkilenmiştir. İslam, kapitalizm ve modernleşme tartışmalarına etkin bir biçimde katılan düşünür ve akademisyenlerin başında, Sabri Ülgener, Şerif Mardin, Niyazi Berkes, Doğan Avcıoğlu, Mümtaz Turhan, Kemal Tahir gibi isimler gelmektedir.

Sabri Ülgener Weberci kuramsal analizlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin ortaya çıkmasını engelleyen sebepleri araştırmıştır. Bilindiği üzere Weber'in İslam ve kapitalizm çözümlemesine Maxime Rodinson tarafından bir reddiye yazılmış ve Rodinson bu eserde İslam'ın kapitalizme hristiyanlıktan daha müsait olduğunu göstermeye çalışmıştır. Rodinson'un bununla yapmak istediği şey İslam'ın kapitalizme yatkın olduğunu kanıtlamaktan ziyade, Weber'in tezlerini Marksist kuram açısından çürütmektir (Rodinson, 2002). Weber, İslam'ın ilk dönemlerindeki savaşı zahitliğin daha sonraki devirlerde bozulduğunu iddia ettikten sonra, durağanlaşmanın, bunu müteakiben çöküşün ortaya çıktığını söyleyerek, bu konudaki oryantalist tezleri tekrarlar (Turner, 1991:27). Ülgener de Weber'in yaklaşımlarındaki zayıf noktaların ayırdındadır. Ülgener'e göre Weber İslam bahsinde taraflıdır. Ona göre İslam yoğun bir ticaret ortamında gözlerini dünyaya açmıştır; şarkta piyasa ekonomisinin modern anlamıyla yerleşip gelişmesine engel olan sebepler peşpeşe sıralanacak olsa, İslam Ülgener'in ifadesiyle "herhalde serinin en sonunda yer alacaktır." (Ülgener, 1981: 67-68). Fakat bu ifadelerle Ülgener'in Weberci analizin sorunlarından kurtulduğunu söylemek pek doğru değildir. Zira Weber'in zihniyeti kapitalizmin ortaya çıkmasında tek amil olarak görmediğini, amillerden sadece bir tanesi olarak gördüğünü Ülgener de söylüyor.(Ülgener, 1981: 27). Bu sebeple Ülgener, Rodinson'un kitabına da atıfta bulunarak bir idealizme düşmemeye çalışacağını ifade ediyor. Fakat yine de Ülgener'in araştırması Weberci tezi doğrulamanın ötesine pek gidemiyor. Ülgener kapitalizmin ortaya çıkmasını engelleyen amiller arasında İslam'ın belki en son sırada yer alabileceğini söylemesine rağmen, diğer amillerin üzerinde hiç durmuyor. Bu, bilinçli bir tercih olmasına karşın, Ülgener'in araştırmasının en zayıf yönü olarak temayüz ediyor. İkinci olarak Ülgener şeriatın çalışmaya yaptığı vurguyu göz önüne alarak, şeriatı parantez içine alıyor, Weber'le paralel olarak İslam'ın ilk dönemlerindeki anlayışın çeşitli gelenekler ve tasavvufun etkisi ile kaybolmaya başladığını söyleyerek tasavvufi düşünce ve fütüvvet anlayışı üzerine yoğunlaşıyor (Ülgener, 1981:71). Bu noktada da son derece ihtiyatlı olmasına rağmen şu neticeye varıyor;

Tasavvuf gerçekten bir yanı ile tabana indirilmiş bir tevekkül ve teslimiyet felsefesi içinde her an hizmete hazır kaderci bir kütleyi eğitim yoğrurken, öbür yandan tarikat basamaklarını üste ve yukarıya tırmandıkça kendini geçim gailisinin üstüne çıkararak ve işin külfetini altta o yumuşak tabanın sırtına vuracak olan bir nüfuz ve tahakküm mihrakını oluşturmaktan geri kalmamıştır. (Ülgener, 1981:99).

Ülgener'in tezindeki sorun, Weberci tezi doğrulamak için bir takım tarihsel verilerin altını çizmesi, bunu yaparken ampirik verilerin, söz gelimi tasavvufun etkili olmaya başladığı dönemlerdeki iktisadi üretimin ve ticaretin boyutlarını gündeme getirmemesi ve tasavvufi düşüncedeki çeşitliliği ve bölgesel farklılıkları dikkate almaması vs. olarak gösterilebilir. Bu da ne yazık ki tarih dışı ve oryantalist bir söylemi tekrar üretmekle sonuçlanmaktadır.

60'lı yıllarda etkili olan sekülerleşme kuramından ziyadesiyle etkilenen Niyazi Berkes de terakki etmek, 60'lı yılların diliyle çağdaşlaşmak konusunda önemli fikirler ileri süren isimlerden biridir. Fakat Berkes'in bu noktada teorik olarak çelişkili fikirler serdettiğini söylemek de mümkün. Berkes bazı eserlerinde emperyalizmi ve bağımlılığı gelişmenin önündeki en büyük engellerden biri olarak gösterip, Batılılaşmanın ancak Batıya rağmen olabileceğini söylerken (Berkes, 1965:26-27), diğer bazı çalışmalarında, Tanzimat döneminde bu gidişi hemen durduracak müessir tedbirlerin alınmamasını, bazı iç şartlarda reformların yapılmamasını, imparatorluğun dayandığı din ve gaza zihniyeti yerine merkantalist ekonomik zihniyetin inşa edilmemesini Batılılaşmanın önünü kesen sebepler arasında zikrederek, (Berkes, 1965:9) arafta kalan ve daha çok ideolojik duruşunu yansıtan bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Berkes'in bu noktada, işin nasıl olması gerektiğine dair görüşleri çok net olduğundan sofistike bir bakış açısına sahip olmadığını söylemek mümkündür.

Bu konuda farklı bir kanattan tartışmaya katılan bir diğer isim de Mümtaz Turhan'dır. Turhan "bugün bir dünya medeniyeti haline gelen Garb medeniyeti karşısında garplılığa ihtiyaç var mıdır, yok mudur gibi bir soru Molier'in komedilerinde tefelsüfü seven allamelerin gülünç vaziyetini hatırlatmaktan başka bir şeye yaramaz" (Turhan, 1980:62) diyerek, bu konudaki kanaatini kesin olarak belirttikten sonra, esas olarak karşı çıktığı anlayışın "ümanistlerin", yani garplılığa için Yunan ve Latin kültürünü benimsemeyi savunanların anlayışı olduğunu zikreder. Ona göre Osmanlı duraklamasının sebeplerini, Osmanlı idarecilerinin kültürüyle Türk halk kültürü arasında bir uçurumun peyda olmasında ve bunun sonucunda kültür ve medeniyete ait faaliyetlerde geniş bir kitleye dayanılmamasında ve Osmanlı Türklerinin İslam camiası içinde bu medeniyeti idame ve inkişaf ettirme hususunda yalnız kalmış olmalarında aramak icap eder (Turhan, 1980: 41). Turhan ayrıca garplılığımıza engel olan sebepler arasında garp medeniyetini layıkıyla anlayamamayı, bu medeniyetin ana unsurlarının nelerden ibaret olduğunu kavrayamamayı, bu esas kıymetler arasındaki münasebetleri tespit etme ve işe nereden başlanması lazım geldiği tayin hususunda acziyete düşmeyi zikrettikten sonra, garp medeniyetinin esas unsurları olan ilim, bunun ameli hayata tatbikinden ibaret olan teknik, insan haklarını teminat altına alan hukuk ve hürriyetin

hakiki garplılık olduğunu söyler (Turhan, 1980: 45-47) ve bu noktada milliyetçi-muhafazakar gelenekte uzun süreden beri dile getirilen düşünceleri tekrarlar.

Sol çevrelerde ilerleme-çağdaşlaşma tartışmaları bu dönemde daha farklı bir kavramsal çerçeve içerisinde cereyan etmişti. Sencer Divitçioğlu Marx'ın ATÜT kavramını Osmanlı tarihine uygulayarak, Marx'ın bu noktadaki zaafını dikkate almadan bir analiz ortaya koyarken, (Divitçioğlu, 1967), Doğan Avcioğlu bu kavramın Osmanlı tarihine uygulanmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Ona göre Marx'ın Doğu hakkındaki bilgisinin zayıflığı nedeniyle, ATÜT konusunda ortaya koyduğu görüşler doğru değildir. “Asya tipi köy Türk köy yapısından son derece farklıdır. Osmanlı toprak düzeni evrime, genellikle sanıldığından çok daha elverişlidir. Hele XV. ve XVI. yüzyıl Türkiye'sinde köyün Asya Üretim Tarzına ait durgunluğa mahkum, tecrid edilmiş, içine kapanık küçük dünya olmadığı rahatlıkla söylenebilir” (Avcioğlu, 1969:13-20). Doğan Avcioğlu sonraki sayfalarda ise Batının yükselişini talan, ticaret yollarının değişmesi ve sömürgecilikle açıklamıştır (Avcioğlu, 1969: 26-28). Kemal Tahir ise meseleye daha farklı bir perspektif getirmiştir. Ona göre “bugün içinde debelendiğimiz ekonomik-sosyal zorluklarımızın kaynağı, 19. yüzyıl başından bu yana Batılı sömürücü güçlerin kendi çıkarlarına göre bizi Batılaşmaya zorlamaları ve bizim bu zorlamaya bilmez bilmez koşulmuş olmamızdır” (Tahir, 1992: 13). Ayrıca Kemal Tahir, Batı anlamında feodaliteden geçmeyen bir toplumda Batı anlamında burjuvazinin de söz konusu olmayacağını, bu yüzden bizde sosyal sınıfların Batı anlamında ele alınmasının temelinden yanlış olacağını ileri sürmüştür. Bu sebeple ona göre, “Batı anahtarları yerli kilitleri açamayacaktır. Bu temel ayrılıklar göz önüne alınarak ve kendi öz yapımız incelenerek çıkar yol bulunabilir” (Dosdoğru, 1974:10).

Son olarak eserleri ile geniş yankı uyandıran Şerif Mardin'in bu konudaki yaklaşımını analiz etmek gerekir. Bir çok makalesinde Mardin, modernleşme kuramlarının etkisinde inşa edilmiş olduğu izlenimini veren Osmanlı-Türk toplumunun modernleşmesini engelleyen sebepleri bulmak sorunsalı üzerine yoğunlaşmıştır. Böyle bir çerçeveden kalkıldığında ve özellikle kültürel sosyolojik analizler söz konusu çerçeve içerisinde kullanıldığında, neticede tam olarak modernleşmemiş Osmanlı-Türk toplumunun toplumsal-kültürel dokusu kaçınılmaz olarak modernleşmenin önünde bir engel olarak belirmektedir. Zaten erken modernleşme kuramları da böylesi bir sonucu önermektedir ve daha sonra modernleşme kuramlarına getirilen yoğun eleştirilerin kaynağı da bu önermedir.² Yani mezkur kavramlaştırma aslında a priori olarak Osmanlı-Türk toplumsal-kültürel yapısının modernleşmenin önünde engel olduğu kabulunu bünyesinde taşımaktadır. Söz gelimi Batı literatüründe oldukça önemsenen bir kavram olan

² Yoğun eleştiriler sonrasında modernleşme kuramı geleneğini takip eden bazı teorisyenler farklı modernleşme deneyimlerinin önemi üzerinde durmuşlar ve kültürel faktörleri modernleşmesinin önünü açıcı yanlarının da bulunabileceğini dile getirmişlerdir. Bkz. Fahrettin Altun, Modernleşme Kuramı, Küre Yayınları, 2005, s. 113

“daemon” konseptini kullanarak Türk aydınının neden entelektüel olamadığını ve bunun kültürel sebeplerini irdeleyen Mardin, sebep olarak Türk aydınlarında bulunmayan daemonik karakteri gösterir ve aslında Türk aydınlarının entelektüel olmadıkları, daha çok okur-yazar şeklinde nitelenebilecekleri sonucuna varır (Mardin, 1995: 255-265). Aslında modernleşme kuramları yoğun eleştiriler sonrası gündemden kalktıktan sonra yazılan bu makalenin, Mardin’in daha önceki bazı makalelerinin bir devamı olduğunu söylemek mümkündür. Bu zincirin belki ilk halkasına örnek olarak da, 1962 yılında yazılan “Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Gelişmesi” isimli önemli makalesi gösterilebilir. Mardin bu makalesini şu şekilde bitirir; “...Sunduğumuz bu etüdümüzde bahis konusu hakikatın Osmanlı cemiyetinin strüktürüyle ilgili bir husus olduğunu belirttik. Bu strüktürel unsurun esası Osmanlı cemiyetinin gazaya yönelmiş bir cemiyet olmasıdır...Ancak bir sosyoloğun yapacağı derin bir etüd bize asırlarca kültürel çelme takan strüktürel unsurların neler olduğunu tam manasıyla ortaya çıkaracaktır”(Mardin, 1997:55). Fakat Mardin’in daha sonraki yıllarda Batılı kavramları Türk tarihine uygulamanın pek de hayırlıhah neticeler vermeyeceğini söylediğini de hatırlatalım (Mardin, 1997:150).

Son dönemlerde, oryantalizm eleştirileri ve postmodernizmin de etkisiyle yerli kuramlara yapılan vurgu daha da arttı. Hatta uluslararası ekonomi politik tartışmalarında, Japonya, Çin ve Hindistan’ın elde ettiği ekonomik başarılar, bu ülkelerin yerli kültürleriyle açıklanmaya başlandı. Ülkemizde ise, çeşitli Anadolu şehirlerinde son yıllarda vuku bulan ekonomik gelişme, el çabukluğuyla, yine Weberci kuramlara başvurularak yerel kültürün yapısına yoruldu. Bu açıklamaların da özgün kültürel ve teorik tartışmaların neticesi olduğunu söylemek zor. Terakki etmek, garplılaşmak ve çağdaşlaşmak çerçevesinde cereyan eden tartışmalar Türkiye’de 1980’li yıllarda homo economicus’un hakimiyeti ve iç siyasi havanın boğuculuğu sebebiyle akamete uğradı. Postmodernizm, özellikle Asya ve uzak Doğuda ortaya çıkan yeni ekonomik gelişmeler ve küreselleşmeye getirilen itirazlar kadim tartışmanın az da olsa yeniden gündeme gelmesini sağladı. Fakat Türkiye’de bu noktada henüz canlı bir tartışmanın olduğunu söylemek pek mümkün değil.

Kaynakça

AHMET, Mithat (1302) Müdafaa: Hristiyanlığın Mazisi, Hali, İstikbali-Fransa Müellifin-i Meşhuresinden Chateaubriand’a Reddiye Olmak Üzere Kaleme Alınmıştır, İstanbul.

ALTUN, Fahrettin (2005) Modernleşme Kuramı, Küre Yayınları, İstanbul.

ARAI, Masami (2001) “Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği”, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi içinde, İletişim Yayınevi, İstanbul.

AVCIOĞLU Doğan (1969) Türkiye’nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın, Bilgi Yayınevi.

BARTH, Hans (1898) *Türke, Wehre Dich!*, Zweite Auflage, Rengerische Buchandlung, Leipzig.

BERKES, Niyazi (1965) *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?* İstanbul.

BERKES, Niyazi (2003) *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul.

BERKES, Niyazi Berkes (1965) *Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Yön Yayınları.

CEVDET, Paşaa (1991) *Tezakir 1-12*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

COŞKUN, İsmail (1989) *Modernleşme Kuramı Üzerine*, Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi, 1. Sayı, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

ÇETİNSAYA, Gökhan (2001) “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, *Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi içinde*, İletişim Yayınları, İstanbul.

DEBUS, Esther (1991) *Sebilürreşad, Eine vergleichende Untersuchung zur islamischen Opposition der vor-und nachkemalistischen Aera*, Peter Lang Verlag, Frankfurt.

DİVİTÇİOĞLU Sencer (1967) *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumuna*, Marxist Üretim Tarzı Kavramı.

DOSDOĞRU, (1974) *Batı Aldatmacılığı ve Putlara Karşı Kemal Tahir*, Tel Yay.

F. A. Hilmi (1329) “*Darülfünun Efendilerine Tahriri Konferans*”, *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz içinde*, İstanbul.

GENÇ, Mehmet (2000) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

HANİOĞLU, Şükrü (1989) *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, 1889-1902*, İstanbul.

HANİOĞLU, Şükrü (1997) *Garbcılar: Their Attitudes Toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic*, Studia Islamica.

HARRİSON, David (1993) *The Sociology of Modernization and Development*, University of Sussex, London.

KAPLAN, M. Enginün, İ (1974) *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Cilt I*.

- KARAL, Enver Ziya (1999) Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1830), Tanzimat, Cilt İçinde, MEB, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1996), Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1997) “Ali Bayramoğlu ile Söyleşi”, Türkiye’de Toplum ve Siyaset içinde, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1997) ”Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, Siyasal ve Sosyal Bilimler içinde, İstanbul.
- MARDİN, Şerif Mardin (1995) “Aydınlar Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi”, Türkiye’de Din ve Siyaset içinde, İstanbul.
- Mustafa Sami Efendi (1840) Avrupa Risalesi, İstanbul.
- NAMIK, Kemal (1326) Renan Müdafaaanemesi, İstanbul.
- PETROSJAN, Ju. A. (1969) Der Islam in der Ideologie der Jungtürken, Mitteilung des Instituts Für Orient Forschung, I, Band XV., Berlin.
- RODİNSON, Maxime Rodinson (2002) İslam ve Kapitalizm, Akyüz Yayıncılık, İstanbul.
- SABAHADDİN Bey (1334) Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?, İstanbul.
- SAİD Halim Pasha (2003) Meşrutiyet, Buhranlarımız ve Son Eserleri İstanbul.
- SEZER, Baykan Sezer (1990) Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları, Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi, Sayı: 1.
- TAHİR, Kemal (1992) Notlar/Batılılaşma, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- TURHAN, Mümtaz Turhan (1980) Garplılaşmanın Neresindeyiz? İstanbul.
- TURNER, Bryan S. (1991) Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam, İnsan Yayınları.
- ÜLGENER, Sabri Ülgener (1981) “Zihniyet ve Din”, İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı içinde, İstanbul.
- ZİYA, Paşa (1999) Terci-i Bend ve Terki-i Bend, Şule Yayınları, İstanbul.